

6. RASPRAVA O POSTOJEĆEM I BUDUĆEM: KRAH ILI PREDAH NEOLIBERALIZMA

*Kosta Josifidis**

Sažetak: Raspravljali smo o postojećem i budućem. Neoliberalizam je u nevolji. Kriza nije ciklična, kratkotrajna, već sistemsko-strukturalna, dugoročna. Manipulisali smo pluriscenarijski. I pored hipotetičkog pristupa, okrećeno je. Jedna boja štrči – ideologijsko je obojilo i činjenice. Crna Gora, na razmeđi, ipak tabana evropsku orijentaciju.

Ključne riječi: *kriza, neoliberalizam, cikličnost, sistem, struktura, Crna Gora*

Abstract: We were discussed about the existing and the future. Neoliberalism is in trouble. The crises is not cyclical, short-run, but systemic-structural, long-run. We were manipulated pluriscenariously. Although the approach is hypothetical, it is whitewashed. One colour strikes out – it painted the fact in an ideological shade. Monte Negro, on boundary, but it still is tramping on the path of the European orientation.

Key words: *crises, neoliberalism, cycle, system, structure, Montenegro*

6. 1. PRVI OKVIR – PRETEČA

Ispužio se 21. vijek. Istina, već na početku (11. septembar), kao i pri kraju prve decenije (finansijska, pa ekonomska kriza), neslavno se upečatio. Početak vijeka sa ekonomskog stanovišta nagovijestio je optimizam u pogledu kontinualnosti dominantne fundamentalne matrice proizvodnje života. Štaviše, u posljednjem kvartalu prošlog vijeka, blizu tri decenije, razvijene kapitalističke ekonomije praktikovale su rehabilitaciju liberalne ekonomije u vidu neoliberalnog mehanizma sa rezultatima, koji su, osobito u desetoj deceniji 20. vijeka, bili impresivni. Naime, skoro 120 mjeseci je najveća svjetska ekonomija, američka, zahvaljujući informatičkoj revoluciji, odnosno tehnološkom boom-u, podržanom tekovinama filozofije reganomizma/tačerizma, bilježila ekonomski procvat u izrazu visokih stopa rasta, niskih stopa nezaposlenosti, budžetskog suficita (koji je Klintonova administracija ostavila u

* Prof. dr Kosta Josifidis, Ekonomski fakultet Univerzitet u Novom Sadu

amanet Dž. Bušu junioru). U uslovima nastavka ekonomije ponude s kraja sedamdesetih i početka osamdesetih godina 20. vijeka, odustajanja od državne intervencionističke politike, dakle, niskih poreskih stopa, američki potrošač postaje devedesetih godina odjednom (premda, istorijski gledano ne i prvi put – podsjetimo se da je pred Veliku depresiju iz 30-ih svaki odrasli američki muškarac igrao berzanske igre) *holder* viška novca.

U datim okolnostima normalno je bilo da se dio tog novca, mimo poslovičnog konzumerizma (ne i klasične štednje), okrene brzom bogaćenju posredstvom berzanskog gembliranja. Berzanski pokazatelji su takođe širili neumjerena pozi (ti) vna očekivanja, mjehur se napumpavao sve do marta 2001. godine, kada su se berze (obje, i NYSE i NASDAQ) ozbiljno poljulale, što je nastavljeno poslije 11. septembra. Oficijelna monetarna vlast pod Greenspan-ovim vodstvom ulazi u rizik naglog snižavanja kamatnih stopa, tako da je 2003. godine kamatna stopa centralne banke iznosila svega 1%, čime se zapravo želio održati nivo agregatne tražnje (*sic!*), naročito na području trajnih potrošnih dobara, na kraju, *housinga*.

Naravno, time se dalje podgrijavao stav da je američka ekonomija, kao glavni pokretač svjetske ekonomije, stabilna, berze prosperitetne. Međutim, ušlo se u period neadekvatne regulacije finansijskih tržišta, prekomjernog davanja jeftinih kredita svim mogućim korisnicima (*NINJA* sindrom – *non income, non job, non asset*), kao jedan od oblika sumnjivog kreditiranja), dalje sekjuritizacije takvih vrijednosnih hartija, čime se u stvari samo produžavala agonija i odlagalo saznanje da je car go, i da tako ne može u nedogled. Što se konačno i desilo.

S jeseni 2007. godine, akteri se na svim nivoima suočavaju sa posljedicama visokorizične friedmanovsko/greenspanovske politike implicitnog ohrabriranja berzanskih spekulacija. No, ovog puta, slom berzanskih indikatora, odnosno finansijske sfere ekonomije, nevjerovatno se brzim *spillover* efektima (mehanizam *animal spirit*), povukao je ka dnu i realnu sferu američke ekonomije, sa isto tako efikasnim, u negativnom kontekstu, prelivanjem recesije, a nešto docnije i krize, i na ostale vodeće svjetske kapitalističke ekonomije (domino efekat), o emergentnim i ekonomijama u tranziciji da i ne govorimo.

Vrhunski cinizam, ispoljen u ekstravaganciji zvaničnih vlasti, očitovao se u paničnom traženju spasa u državnoj intervenciji (budžetskim izvorima, kao i samom štampanju novca), odustajanju od decenijskih zaklinjanja u tržišni fundamentalizam, svemoćnosti autoregulacije. Dakle, poreski obveznici, koji su decenijama nijemo posmatrali naglo bogaćenje finansijskih gurua, tiho bolovali neizvjesnosti marketizacije i fleksibilizacije ekonomije, preko noći postaju *shelter* za spasavanje tih istih berzanskih bonvivana. I da stvar bude do kraja apsurdna (kao što je to običaj kada je u pitanju odnos kraja i apsurdna), spasavajući bogatstvo spekulanta i vodećih menadžera (koji, valjda po inerciji, i dalje isplaćuju ogromne bonuse za svoje zasluge propadanja kompanija), opet nijemo, posmatraju kako im se gase radna mjesta, nestaju penzije, zdravstveno osiguranje, lična i porodična budućnost.

I sad smo tu gdje smo, sa neizvjesnim (i neopreznim) prognozama o fizionomiji, temporalnosti, dubini i konsekvencama *downturna*, i to na svim nivoima, počev od geopolitičkih i geoekonomskih (opet cinizam *sui generis*: naime, očekuje se upravo od ekonomije koja je sve ove pošasti generisala da prva proradi i bude *driver* izlaska iz krize i ostalim većim i manjim eskortima, izuzev, naravno, Kini, što se izgleda i dešava u praksi), preko trans i nacionalnih, pa do nivoa nesvijesti običnog smrtnika, koji se *volens-nolens*, neizbježno suočava sa fatumskim sinusoidnim oscilacijama vlastite proizvodnje, bez mogućnosti uticaja, odnosno do superpozicije talasa koji, spajajući se u jednoj tački prostora, destruktivno interferentno proizvode nulu ili ofsetiraju bivstvovanje.

Doduše, posljednji pokazatelji, kao i prognoze za kraj 2009. godine, upravo indiciraju da će američka ekonomija prva izaći iz krize (dapače, i Njemačka i Francuska pokazuju neke znake blagog oporavka, azijske zemlje, sa Kinom na čelu, čak visoke stope rasta), uz uslov da to nije sve samo ohrabriranje tržišnih učesnika, pokušaj vraćanja povjerenja u *povjerenje*. Baš tako, narasla pesimistička očekivanja, analogija sa dešavanjima i tokovima iz tridesetih godina, vremenima Velike depresije, upućuju na oprez u vezi sa dinamikom i oblicima izlaska iz tekuće faze ogromnog nepovjerenja u sistem.

Zbog čega smo odužili samim *okvirom*, odnosno *pretečom*? Iz kojih razloga je bilo svrsishodno objašnjavati, ako je uopšte bilo potrebno, dešavanja koja se upravo dešavaju? Učinilo nam se smislenim, jednostavnosti radi, da otpočnemo upravo sa početkom vijeka, a isti je upravo takav kakav je opisan, istina, dijagonalno i letimično.

Ukoliko smo bar djelimično u pravu sa stanovišta identifikacije globalnih kretanja u posljednja dva vijeka, relevantna u kontekstu genealogije kapitalizma, što očituje u činjenici da društveni projekti, u smislu (ne)dobrovoljnog udruživanja individua u ono što se zove društvo, traju otprilike dvije generacije, onda je posve logično da smo trenutno u fazi preispitavanja, maturizacije i/ili saturizacije aktuelnog kapitalističkog organizovanja (čini nam se da bar tu nema dileme, ipak je riječ o organizovanju, premda se ispostavlja da je sumnjivo organizovanje koje proizvodi dezorganizaciju, organizovani haos). Šta to znači?

Naime, da li to znači da je nakon postdepresijskog (iz tridesetih godina) perioda, u kome je vladao intervencionizam, država blagostanja, kejnzijanska država, i koji je trajao oko dvije generacije, do sredine i kraja sedamdesetih, izvršen socijalni prevrat? U redu, može i evolucioni prevrat, ma koliko to paradoksalno/oksimoronski zvučalo, u formi *tačerizma* i *reganomizma*. Odgovor je afirmativan, *da*, nama se baš tako čini. Nastupio je period reafirmacije i istorijske rehabilitacije (sve su rehabilitacije istorijske) društvenog obrasca koji je uzrokovao Veliku depresiju (implicita i Drugi svjetski rat, koji je i izvukao kapitalizam iz hronične i duboke nestabilnosti). Pred izbijanje Velike krize takođe su carovali pohlepa, grabež, neumjerenost, i kada se sve okončalo, opet isto – ogromnim *nepovjerenjem u povjerenje* (čitati sistem), što se i moralo završiti svjetskim ratom. Jedino veća društvena nesreća može potisnu-

ti prethodnu, s obzirom na to da je čovjek/populacija uglavnom kratke pameti i euforičnog istorijskog sjećanja (izuzev kada je obrnuto, u smislu konstantne reminiscencije na prošlost u pravcu manipulativne aktuelizacije, što nam je dobro poznato).

No, dobro, vratimo se osamdesetim i uopšte kraju prošlog stoljeća. Uslijedili su proizvođači, naslonjeni bespogovorno i robustno na tržišni fundamentalizam, pokriven *pillar*-ima globalizacije (IMF, WB, WTO), kao alibijima dominacije anglosaksonskog tipa kapitalizma, u kome *ništa nije izvjesno izuzev neizvjesnosti*. Ugrožena država blagostanja, evropski kontinentalni tipovi kapitalizma, svaki sa svojim specifičnostima, ali i uniformnostima u pogledu fiskalnih opterećenja, pokazali su priličan zamor materijala. Teško je izdržati međunarodnu kompeticiju roba i usluga u uslovima nejednake neadekvatne kompetitivne konfiguracije fiskusa (slično takmičenju dva konja, istih fizičkih predispozicija, ali jedan nosi jahača od 30 kg a drugi od preko 50 kg), fizionomija tržišta rada (*fix vs flex*), zakasnelih strukturnih promjena i neblagovremene postindustrializacije i prilagođavanja, osobito u informatičkoj oblasti. Sve je to anglosaksonski neoliberalni kapitalizam proizveo, generisao, uživao u preimućstvu razlika (što je više razlika, više je i kombinacija), dok se i sam nije prekombinovao i odradio *par excellance* repliku.

Dakle, proizvođači su trajali jednu generaciju i već kod druge generacije, dakle, na početku ovog vijeka, prikazao se, opet, zamor materijala (i njima). *Peak* je odrađen, materijalna diferencijacija, čak i u okviru srednje klase američkog društva, obavljena, odnos primanja najamnog rada i vrhunskih menadžera, odnosno obrnuto, nevjerojatno se uvećao (još šezdesetih godina bio je 1 : 33, a prije izbijanja krize 1 : 330, odnosno obrnuto). Prema tome, u evolucionom značenju, možemo pretpostaviti da će se agonija neoliberalne matrice nastaviti, uz ponavljanje *up/down*-ova, sve do iščezavanja iste, i istovremene, paralelne ponude neke/nekih novih matrica, zbog kojih sve ovo i spekuliramo. To, naravno, ne isključuje mogućnost da griješimo, da nijesmo u pravu, da je neoliberalizam daleko žilaviji, otporniji, da nije truo, da je pred njim još uvijek period dokazivanja, sa donekle kompromisnim, nužnim, ustuknućima, kao što je ovaj tekući, kada se izvorna ideja autoregulacije volšebno odbacila i kada se poseglo za najboljim izborom, a to je uvijek najveći kapitalista – država. Štaviše, vjerovatno će se promovisati ideja sistemske ambivalentnosti, prema kojoj je američki kapitalizam nevjerojatno fleksibilan i kompetitivan u uslovima *boom*-a, a kada zapadne/proizvede krizu, onda je rigidan i oslanja se na državu (o čemu kasnije). Nije teško u takvim uslovima prepoznati hronične gubitnike *vs* dobitnike.

Međutim, u tom slučaju možemo postaviti više pitanja/dilema. Prvo, ili recimo, početno, da li to podrazumijeva da više nema (kao što, čini se, nikada i nije bilo) ikona, svetinja, principa, fundamentalnih postulata, u izrazu konsekvencijnosti upražnjavanja idejnog purizma, već je sve improvizacija, manipulacija i isprazna ideologizacija (sve ideologije su u osnovi isprazne) u funkciji zaštite interesa samo jedne ekipe, i to one malobrojne, a da se druga strana polako izmješta u infinitivnu masov-

nost, i periodično, masivnu kolateralnost društvenih životinja, s obzirom na to da bi svijest nalagala nešto drugo.

Drugo, ne isključuje li se time tvrdnja da ništa ne traje vječito, da procesi, naturalno krivolinijski, teku ipak paralelno, pluralistički, *stanja vs embrioni* se takmiče, ukrštaju, *meltingpot*-uju, začnu i abortiruju bezbroj puta, dok se ne izrodi novi varljivi, obećavajući oblik, nesvjestan svoje temporalne destinacije.

Treće, u paničnom traženju spasa i *egzita* (upravo tako, opet pluralno) iz poremećaja, kriza, možda će se posezati za poznatim, *deja vu*, scenarijima, u nemanju ideja i hrabrosti, samo radi uzimanja vazduha, a zatim nastavljati beskrupulozno sa eksploatacijom uhodane matrice do sljedeće, naredne ili konačne eskalacije hroničnog sukoba *pohlepe i mogućnosti*, koja više neće trpjeti opetovanje istosti, već potrebu arhitekture *art nouveau*-a, *new art*-a, ili *Jugendstil*-a, života, ali sto godina docnije, tj. danas u tekućem futuru (*sic!*).

Četvrto, čak i da nijesmo u pravu, u kontekstu priče o dvije generacije, a jednoj je rok istekao, proizilazi da optičajna generacija mora da preživljava truljenje mehanizma, opiranje, batrganje, apokaliptična društvena zbivanja, artificijelno kreirane kataklizme (Irak, Avganistan, NATO bombradovanje Jugoslavije, sutra Iran *etc*), što nas vraća na početak.

Time smo se, nehotice, u maniru koridorne auto (i)ma (r)gina (liza)cije, oдали zbog čega smo se prepustili ekstenzivnim, i manje-više poznatim refleksijama šlagvortskog tipa, i iritirali čitaoca. U prethodnim meditacijama, pa i stavovima u vidu dilema (opet paradoks), krokirana je *inicijalna kondicionalnost*, kao god i nagoviješteni scenariji mogućih bližih i daljih, u vremenskoj dimenziji, dešavanja. A sve to skupa da bi se pokušalo odgovoriti na *vukotičevsko* pitanje – *kuda ide razvoj*.

Prije nego što iznesemo neka razmišljanja u vezi sa esencijalnim projektnim pitanjem – time nijesmo (još) tematizovali podnaslovljenu dispozitivnu konstantu da se radi o *eri kompetitivnosti* (dakle, ključna karakteristika dvadeset prvog vijeka je već aksiomatski determinisana, ili ipak nije?) – cjelishodno je sam početak vijeka, opisan u gornjim redovima, nekako omeđiti u vrijednosnom, terminološkom, pa čak i kategorijalnom određenju. Drugim riječima, neophodno je pravilno, ako je to uopšte moguće, prepoznati fazu i/ili proces u kojoj se razvijeni sada nalazi.

Naime, da li se radi o recesiji, akutnoj, prolaznoj i kratkoročnoj, sa blagim posljedicama, pa čak i većim, ali ipak tranzitornoj, uobičajenoj fazi vječitog kapitalističkog samoprilagođavanja? Ili, radi li se ipak o hroničnom, dugoročnom, posljedično, procesualno i materijalno nesagledivom procesu, koji će vremenom izroditi potrebu za ozbiljnim promjenama u funkcionisanju kapitalizma (dakle, kapitalizma, to je takođe konstanta, da ne bude zabune i zabluda)?

Prvo, saobrazno vlastitim intelektualnim kapacitetima, smatramo da tekuća ekonomska dešavanja nijesu puke recesione prirode, odnosno da nije riječ o *cikličnoj* krizi kapitalizma.

Drugo, na osnovu intuitivno-empirijske analogije, tvrdimo da je savremeni kapitalizam u ozbiljnoj *sistemsko-strukturalnoj krizi*, što podrazumijeva konceptualizaciju, u dugom roku, novog društvenog ugovora, ili vraćanje na obrazac koji je pretihodio neoliberalnoj eri, ili kombinacija novog i starog, ali svakako ne i beskonačno prolongiranje neoliberalnog koncepta u formi u kojoj je (re)produkovao krizu.

No, dozvoljavamo da ipak nijesmo dovoljno *prophet*, i da su u optičaju *dva glavna* i/ili mogući sporedni scenariji:

(I) *inercijalni*, najblaži scenario – recesija je cikličnog karaktera;

(II) *pesimističko/realistički* scenario – kriza je sistemsko-strukturalnog karaktera;

(III) *promiskuitetni* scenario – dvokolosiječna sistemska naizmjeničnost;

(IV) *nesvjesni/konfuzni*, lutajući scenario – ne zna se o čemu se radi, tumara se u mraku i očekuje čudo;

(V) *svjesni*, neizvjesni scenario – manipuliše se i sakriva priroda krize;

(VI) *militarni*, (ne)izvjesni scenario – zna se o čemu se radi, takvi su i alati.

Po prirodi stvari, prostor za kreaciju scenarija je i dalje otvoren već prema sposobnostima kognicije, ali time napuštamo zabran *preteče* i ulazimo u novi okvir.

6. 2. DRUGI OKVIR – SAMO OKVIR(I) SCENARIJI

Navedeni scenariji mogućih prepoznatljivih oblika rješavanja izlazaka savremenog kapitalizma iz tekuće faze i obezbjeđivanja istorijske odrednice za buduće procese, pretpostavljaju šire ili uže elaboracije, pa ćemo u nastavku, u datoj imperativnoj ravni, pratiti eksponirani multiscenarijski pristup, sa prihvatljivom dozom opreza, kako prema imenovanju, karakteru i nagoviještenim ishodom tako i prema samom nomenklaturnom rasporedu, u cilju izbjegavanja vulgarizacije i banalizacije ovog pokušaja.

(I) *Inercijalni scenario*, kao što je nagoviješteno, ili pretpostavljeno, je najblaži scenario, ali posmatrano samo kroz vremensku prizmu ekonomskih fluktuacija. Podrazumijeva se da se radi o cikličnoj, prolaznoj fazi oscilacija, maltene prirodnim kretanjima kapitalizma. Ograda da je riječ samo o vremenski blagoj/prolaznoj recesiji je neophodna, s obzirom na to da evidencije u finansijskoj i ekonomskoj sferi uporno dokazuju da je recesija duboka (posljednji podaci ublažavaju oštrinu pada, imajući u vidu manje negativne ili čak pozitivne stope rasta bruto domaćeg proizvoda i porast berzanskih indeksa).

Međutim, visoke stope nezaposlenosti, i naročito jedan od stubova neoliberalne ekonomije (temeljen na neoklasičnim *fundamentals*), uravnoteženi budžet, u svim razvijenim ekonomijama, prelaze svaku uobičajenu i propisanu mjeru (u američkoj ekonomiji je bio i preko 14%, a još se ne znaju gornje granice rasta deficita, dok su evropske ekonomije potpuno zaboravile Mاستrihtske kriterijume i spasavaju šta se spasti mora – dupli standardi su na sceni). Gubici bankarskog sektora su još uvijek nepoznanica, ili se kriju. Prestankom upumpavanja slijedi suočavanje sa stvarnom slikom stanja, gdje se očekuju neprijatna iznenađenja – ovo posebno važi za evrop-

ske banke (štaviše, po prestanku efekata *pump priminga*, takođe je moguća nova, još oštrija recesija, sa neizvjesnostima u pogledu trajanja, gubitaka, poduzimanja anti-recesionih mjera).

Reagovalo se relativno munjevito, bar sa stanovišta Obamine administracije, pošto je Bušova pokušavala sa improvizacijama koje nijesu dale efekte (velika je greška bila što se dozvolilo da propadne i *Lehman brothers*, s obzirom na to da je to generisalo, po *avalanche* principu, dalje lančano propadanje, koje se moralo zaustaviti, ali ne autoreglativno). No, *pump priming* mehanizam, koji jeste spriječio katastrofični ishod, nije, bar sa našeg aspekta, bio dovoljno agresivan, u pogledu upumpane sume, mada ima mišljenja da je suma od 700 do 800, plus 1.200 mlrd dolara od strane *Fed-a*, ipak dovoljna da bi se polako smanjivao gubitak povjerenja u finansijski sistem. Ovako, socijalizacija gubitaka (posljednji primjer je GM korporacija), podržavljenje, nacionalizacija, nazovimo ih bilo kako, socijaldemokratizovanje američke ekonomije, odnosno njeno evropoiziranje, kako glase kritike najglasnijih oponentata, koje sežu čak do apsurdnog republikanskog straha od američkog socijalizma (upravo reforma zdravstvene zaštite, koja bi trebalo da obuhvati svakog Amerikanca, pokreće veliku diskusiju u američkom društvu), jedino je što se moglo uraditi. No, bez obzira na to što se zakasnilo i nedovoljno snažno intervenisalo, očigledno je da se to moralo učiniti, i time ne ponoviti, odnosno izbjeći, ogromnu grešku iz tridesetih.

Stara dama, Evropa, niti zajedno, niti posebno po nacionalnim ekonomijama, nije slijedila agresivnu američku politiku upumpavanja. Smatra se da su pogriješili i da će im se politika oklijevanja vratiti kao bumerang, bar sa stanovišta trajanja krize. (Premda je diskurs i dalje otvoren: pitanje je da li bi adekvatna intervencija *Fed-a* u vrijeme Velike depresije, kao što monetaristička škola decenijama zamjera, spriječila decenijsku apokalipsu kapitalizma, s obzirom na to da smo stava da je liberalni kapitalizam tog vremena bio dovoljno buđav i spreman na zamjenu izvornih principa sistemsko-institucionalnog karaktera.) Ostaje nada da se neće repetirati i protekcionistička politika, koja je po izbijanju sadašnje krize autohtono, nagonski/panično, pokrenuta. Srećom, u međuvremenu se shvatilo da bi efekti protekcionističke politike pojedinih nacionalnih ekonomija bili samo kratkog daha, dok bi u dugom roku proizveli ogromne i nesagledive štete, analogno gubicima iz vremena Velike depresije.

Ovog puta, *lender in the last resort* je odradio svoju ulogu, opravdao uvođenje date mogućnosti i spriječio dalju eskalaciju krize, bar sa stanovišta inicijalnog scenarija. Šta će se dalje dešavati ukoliko je ovaj scenario pravovaljana slika ekonomskih turbulencija? Po našem mišljenju, riječ je o neophodnom temporalnom predahu, kapital se spasava kako mora i može, podržavljuje se, što je nevjerovatna priča za američku ekonomiju i društvo. Postavljaju se za menadžere vodećih kompanija ponekad ličnosti koje su to isto radile i prije izbijanja krize, sa zadatkom da posredstvom reorganizacije i restrukturiranja, ojačaju i ubrzaju izlazak kompanije iz ove faze.

Neizvjesno je koliko će to trajati, ali smo mišljenja da neće dugo. Nakon nekog vremenskog protoka, recimo 2-4 godine, a vjerovatno i kraće, po oporavku kompanija, u uslovima ostvarivanja ovog scenarija, država će se (personalna oligarhija) dosjetiti da je po definiciji loš menadžer i preduzetnik (što je notorna istina) i pokrenuće proces ponovne privatizacije, sa svim mogućim olakšicama, tenderima, spekulacijama *etc* (na teret poreskih obveznika), kako bi se otarasila bremena komandovanja ekonomijom, i istovremeno vratila na stare staze *american dream*-a.

Slijedi *circulus vitiosus*, do sljedećeg *slumpa*, koji je neminovan jer leži u samoj prirodi kapital (izm)a, što je istorijski odavno dokazano, bar u dijagnostičkom određenju. U realnost prvog scenarija prilično sumnjamo, i pored želje da smo u krivu, jer život nema supstituciju, bar ne ovozemaljsku, pa bi permanentno ponavljanje kriznih perioda prilično remetilo ugodnost prvotne alternative – svjedočenje života na zemlji.

(II) *Pesimističko/realistički scenario*. Prethodni scenario je daleko jednostavniji i poželjniji, kako sa aspekta tekućih zbivanja tako i sa stanovišta simulacije, jer ne podrazumijeva supstancijalne promjene djelujućeg kapitalizma. Malo više kompromisa, istina, istorijskog obuhvata, značajne kozmetike na području regulacije i ispostavljanja novih pravila, naročito na finansijskom području i eto *exita*. Otuda i sadržajna ekstenzivnost, koja se sama ponudila.

Drugi scenario smo dvostruko imenovali zbog razmišljanja da je kriza daleko ozbiljnija nego što se može nazreti, otuda pesimizam u pogledu dubine i trajanja, odnosno realizam – potrebe osvješćivanja, suočavanja i pripreme za teže posljedice. Istovremeno, *pesimističko/realistički scenario* polazi od pretpostavke da se došlo do evolucione tačke u razvoju kapitalizma nakon koje se ne može inercijalno nastaviti, već su neophodne fundamentalne i sveobuhvatne promjene, kako u sistemu tako i u tkivu, odnosno strukturi kapitalizma. Riječ je, otuda, o političko-ekonomskim promjenama, koje povlače odgovarajuće institucionalne i ekonomsko-političke reforme.

Prvo što se u tom pravcu očekuje jeste promjena dominantne paradigme, dakle, ne kratkotrajno odustajanje od izvornih principa neoliberalne ekonomije, već trajno (ne arhiviranje, ukoliko je to uopšte održivo, jer se napušteni liberalizam tridesetih godina trijumfalno vratio u neoliberalnoj formi nakon pola vijeka) napuštanje datog obrasca uz paralelnu izgradnju novog društvenog konteksta. Paralelizam je neophodan kako ne bi nastao institucionalni vakuum, koji bi u startu kompromitovao novi obrazac (što se odradilo loše u tranzicionim ekonomijama na početku promjena), a vremenom bi se reforme opravdavale na svim područjima.

Esencijalno pitanje koje slijedi jeste priroda nove paradigme. Da li se zbilja može govoriti o apsolutno novom obrascu, postoje li vizije, koncepti, teorijsko-metodološka i analitička podrška izgradnji novog oblika organizacije, ili će se, oportunistički, u nedostatku ideja i hrabrosti, prije svega zbog otpora interesa, potrebe kompromisiranja, improvizovati neki sistemski hermafrodit, po principu malo novog – ma-

lo starog, pa da svi budu zadovoljni, ali samo u datom vremenskom presjeku, u smislu očevidaca (što je zapravo osnova sljedećeg scenarija).

Navedene dileme u vezi sa mogućnošću kreacije novog društvenog ugovora, nove kapitalističke strukture, sa fundamentalnom ugradnjom korporativne socijalne odgovornosti (postojeća je dovoljno cinična, *ad hoc* manifestovana, ciklusno uslovljena – više profita/više i donacija i *vice versa*), rehabilitacije države blagostanja (zdravstveni, obrazovni, penzijski sistem) u pravcu vraćanja digniteta običnom čovjeku, smanjivanja stepena neizvjesnosti i alijenacije među ljudima, time i sociopatologije i nesigurnosti u svakodnevnom životu, ostaće svakako još neko vrijeme.

Moguće je da postojeća kriza neće rezultirati ozbiljnim reformskim sistemsko-strukturalnim promjenama, bar dok se ne isprati njeno trajanje, ne uvide posljedice i imperativi koji će se nametnuti u datim stanjima. Naime, u skladu sa prethodnim stavovima u vezi sa trajanjem društvenih projekata, vjerovatno je potrebno da postojeći, neoliberalni koncept do kraja isjtruli, pokaže svu svoju istorijsku nemoć i neodrživost.

U uslovima takve prirodne smjene vladajućeg koncepta, i dalje je otvoreno pitanje nasljednog sistema. Po analogiji prenesenih tokova iz devetnaestog u dvadeseti vijek (smjena liberalnog koncepta kejnzijanskom *welfare state*, pa reafirmacije liberalnog u vidu neoliberalnog marginalizovanjem državne intervencije i regulacije), slijedi faza *neovelfarizma*, u kojoj se već, doduše krizno-inervencionistički, nalazimo (*obamanomics*).

Date refleksije nude slobodu vizije sistemskih smjena u dvadeset prvom vijeku. Naime, nakon buduće/skore vladavine neovelfarizma, uslijedio bi povratak liberalnom konceptu, ovog puta u formi *neoneo-* ili *postliberalizma*. I, do kraja vijeka, vjerovatno još jedna rehabilitacija velfarizma, u obliku *postvelfarizma*. Očigledno je da pretpostavljamo brže smjenjivanje društvenih koncepata, dakle, ne u trajanju od dvije generacije, već kraće, jer smo i sada već suočeni sa činjenicom zgusnutog istorijskog vremena, pošto od vremena reganomike do danas nije prošlo više od tridesetak godina.

Kako će izgledati život u naslovljenim erama, koliko će biti suštinskih promjena u kvalitetu života, na koji način će glavni akteri, *individua-biznis-država*, usaglašavati vlastite interese, umnogome će zavisiti i od stepena i dinamike smjenjivosti i tehnoloških *boom*-ova i šokova, pošto je sasvim izvjesno da su tehnološke revolucije značajno doprinosile i/ili proizvodile korjenite društvene promjene. Da vinčijevsko/vernovska pitanja da li će automobili biti bez volana i letjeti, kao i čovjek sam, kompjuteri pisati bez ruku (pratiti misao), čovjekova reprodukcija izložiti berzi spermi na bazi konkurencije IQ-a (*kreacija superelite*), čulna zadovoljstva obavljati bez znojenja i drugog nekomfora, već pilulama ili senzorskim dodirima, koliko će se čovjekovo trajanje produžiti i za koga, ostavljamo nauci, tehnologiji, kapitalu, ljudskoj imaginaciji i, konačno, neizbježno, prirodi. O budućnosti civilizacije u oblasti energije, vode, osvajanja i dominacije svemirom, ovdje ne možemo pisati, jer je riječ o ve-

oma kompleksnim pitanjima koja podrazumijevaju angažman istraživačkih multidisciplinarnih timova.

Individualizam, kao primarni filozofski koncept načina života, ostaje dominantan, s obzirom na to da u filozofskoj strukturi kapitala nema mjesta konkurenciji kolektivističke prirode. Otuda, sve dok je na sceni neoliberalna matrica, temeljena i podržana upravo *homo oeconomicusom*, sebični i efikasni (to se mora naglasiti i priznati) lični interesi individue, lišeni humanizma, neće imati supstituciju. Pitanje ostaje, naravno, da li je smjena individualizma moguća uopšte (čak i nestajanjem neoliberalizma), zatim, da li je, ako je moguća, smjena prirodna, evolutivno nametnuta od strane države ili pak nasilna (istorijski se i to desilo, a epilog je takođe dobro znan).

U slučaju da je smjena isforsirana od strane države, što je trenutna situacija, onda je paradoks tim prije veći, s obzirom na to da je država ništa drugo do reprezentativna ekipa (sljedstveno, drugi tim!) vodeće kapitalne strukture, uvijene demokratskim velom. No, i dati se paradoks da objasniti, i to vrlo jednostavno. Kriza, koju je taj isti kapital proizveo, očigledno se ne može prenebreći drugačije do posezanjem za sredstavima poreskih obveznika, pa je time logično da država nametne svoju intervenciju tobože u cilju spasavanja većeg kolapsa, smanjivanja masovne nezaposlenosti, zaštite (histerični efekti nažalost odrađuju svoje), životnog standarda u krajnjoj liniji, a zapravo je priča *op-art* kolorisana. Otuda, priča se vraća na početak, na individualizam koji optički, iluzijski, na relaciji *understanding – seeing*, po potrebi kolektivizuje, internacionalizuje, orvelovski demokratizuje, *double-standardizuje*, u osnovi personalizuje. Interes, premda sastavni dio čovjekove svijesti, izdigao se iznad cjeline, čovjeka, i dominira čovjekom i njegovim asocijacijskim manifestacionim oblicima – državom i društvom.

Sljedeći krucijalni segment vječitog, idealnog, konačno pronađenog oblika udruživanja ljudskog društva, kapitalizma, *tržišni mehanizam*, nije upitnog dikursa, dakle, nediskutabilan je, premda dokazivo hronično *imperfektan* (čak i na nivou potencijalnog outputa, jer je prirodna stopa nezaposlenosti samo naučno usvojena konvencija, i ništa više, sa značajnim primjesama ideološkog, pošto je „prirodno” da izvjestan procenat radno sposobnog stanovništva nije zaposlen). Slabosti i prednosti tržišno-regulativnog instrumentarija ispoljavaju se u skladu sa *periodičnim* dobrim/lošim rješenjima problema *regulacije vs deregulacije*, finitivno nerješivih. Smjenjivaće se, saobrazno društvenim cikličnim ili razvojnim etapama, na razini odnosa *države-(multi)nacionalne kompanije-regionalne integracije*.

Pošto se kapitalizam ne dovodi u pitanje kao oblik ljudskog organizovanja, ni *tržište nije supstitabilno*, što se i eksperimentalno *in vivo* dokazalo u prošlom vijeku. U zavisnosti od realnosti ostvarivanja istorijske smjene neoliberalizma novim društvenim sistemskim uređenjem, regulacija može dobiti više na značaju, naročito na redistributivnom području, premda i sama distribucija mora biti adekvatnije regulisana, kako se ne bi ponavljale neoliberalne greške neumjerene gramzivosti i pohlepe. Uostalom, i neoliberalizam je naučio od liberalizma da se mora reagovati upum-

pavanjem novca (*only money matter*), kao god i marginalizacija i apstrahovanje bazičnih principa kada je ekonomija u ozbiljnoj krizi.

U tom smislu, budućnost koncepta *održive ekonomije*, izuzetno kompleksan i disperzovan na mnoge oblasti društvenog i ekonomskog života, nezahvalno je preciznije odrediti *in abstracto*, a osobito *in concreto* u uslovima nedefinisanog trajanja tekuće krize i neoliberalne filozofije. Održiva ekonomija podrazumijeva pomirenje različitih, uzajamno povezanih, ali i ideološko kontrastnih segmenata ispoljavanja individue vs pojedinca (nije greška, odvojeno ih posmatramo: *homo oeconomicus vs homo comunalis*), firmi/kompanija, države, društva. Kvalitet života bi trebalo da bude prioritet države, s obzirom na to da obuhvata ljudsko zdravlje, rad, obrazovanje, kao i (post)industrijalizaciju (razvijeni vs nerazvijeni svijet) i faktore na strani tražnje. Paradigmatska promjena ka holističkom konceptu razvoja, umjesto redukcionističke orijentacije samo na ekonomski rast, značila bi pravi zaokret, (r)evoluciju. Realizacija i funkcionisanje održivog razvoja, naravno, moraju se nasloniti na tržišni mehanizam, koji je po prirodi stvari najefikasniji pokretač investicione aktivnosti i na području upravljanja ograničenim resursima.

U prvom scenariju se kazivala, manje-više, američka priča. I u drugom, pesimističko/realističkom, nije bilo moguće izbjeći američku i ekonomiju razvijenog Zapada (Zapad vs Zapad vs Zapad = Evropa vs Amerika vs Japan). Međutim, svijet se uveliko nalazi u epohalnim tektonskim promjenama *geoekonomske* i *geopolitičke* prirode.

Kineska ekonomija, koju očekuje teret *drivera* svjetske ekonomije, premda to već uistinu i jeste (2050. godine, po proračunima, GDP Kine iznosiće oko 70.000 mlrd dolara, dok će američki biti oko 38.000 mlrd dolara), svoj razvojni put odrađuje bez žurbe, *dual-track*, dvosistemski, pošto im čak ni vrijeme (o ljudima da ne govorimo) nije oskudni faktor. Svakako ostaje pitanje ko će i kakva, za par decenija, pisati i eksportovati pravila tržišne ili neke druge demokratije, ili *mandarinokratije*, u sekularnom smislu. Nastupanje ostalih zemalja BRIK-a (možda i *brikokratije*) takođe će u velikoj mjeri upečatiti dvadeset prvi vijek, posebno njegovu drugu polovinu, sa potrebom izgradnje nove svjetske arhitekture političke i ekonomske moći, što se već očituje u činjenici da G 20, a ne G 7/8, zajednički pokušavaju da nađu rješenja za izlazak iz tekuće ekonomske krize.

Da li se u tom slučaju naše opservacije smjenjivosti vladajućih koncepata, liberalni vs intervencionistički, sa svim prefiksima, značajno problematizuju? Vjerovatno *da*, ali ne i obavezno, s obzirom na to da esencijalne predispozicije sadašnjih i budućih sistema/uređenja/režima, ostaju nepromijenjene – *individualizam*, *tržište*, *demokratija*, i pomenimo, konačno i *kompetitivnost*, ne zato što je nijesmo pominjali, niti posebno tretirali, već da ne bude leksički ignorisana.

Naime, već sama činjenica da se od tržišta ne može odustati, jer nema konkurenciju, da je priroda ljudskog stvora dovoljno egoizirana da nema povratka, da je demokratija šarena laža, ali manja i benignija od ostalih autokratskih laži, ukazuju na to da *kompetitivnost* ostaje hrana, neizostavni uslov dalje egzistencije ljudskog druš-

tva, ma koliko periodično generisala autodestrukciju. Otvoreno je pitanje da li dinamika, oštrina i beskrupuloznost kompetitivnosti moraju da budu izraženi u mjeri u kojoj u vremenskim sekvencama produkuju i društvene regrese, a ne samo progres kao ezoterijski tipik.

U narednim razmatranjima samo ukratko slijedi eksplanacija ostalih, uzgrednih scenarija, kako zbog njihove manje značajnosti i mjestimične elaboracije tako i zbog toga što se malo novoga može reći, a da se ne upusti u sumnjive spekulacije tipa teorije zavjere i slično. No, ipak.

(III) *Promiskuitetni scenario*. Premda sam naslov (kao i tekst koji slijedi) odaju previše autorske slobode, ipak se ne možemo otrgnuti utisku da i ovaj scenario ima svoju težinu upravo iz razloga što se djelimično potvrđuje u praksi. Ranije pomenuta sistemaska ambivalentnost, (zlo)upotreba svakodnevice sa dugoročnim štetama po državu, pojedinca, pa i kapital, referišu neozbiljnost i strategijsku nestabilnost u funkcionisanju kapitalizma. Bjesomučna primjena neoliberalne filozofije u prosperitetnim godinama, grabež i beskrupuloznost u odnosu na nevlasnike, nedefinisane i nedovoljno ograničene pozicije vlasnika i glavnih menadžera, rezultirala je dubokom recesijom, zatim i krizom, da bi se spas našao u državi. *Predah*, vremenski svakako oročen, u funkciji je kapitala, čije se ponašanje otuda i karakteriše principijelnom, ideološkom i nadasve praktičnom prostitucijom.

Po oporavku, kapital nema namjeru da mijenja neoliberalni sistem, bar ne ozbiljnije, i s obzirom na to da će povremeno opet zapadati u krize, evidentno je da ima rezervnu varijantu koja mu omogućuje da se ponaša bahato. Država je uvijek tu da priskoči, zaustavi sunovrat i omogući izlazak iz ekonomske neravnoteže. Naizmjenična eksploatacija prednosti oba režima, neoliberalnog i državno-intervencionističkog, samo će ohrabriti kapital za buduća neopravdana bogaćenja (u samom središtu krize pojedine kompanije i dalje isplaćuju enormne bonuse svojim menadžerima i to iz sredstava budžetskih obveznika – vrhunski cinizam kapitala). Država nije pogriješila što je reagovala, jer bi u suprotnom došlo do kompletne paralize kapitalističkog sistema, sa nesagledivim mogućim dešavanjima na svjetskom nivou, ali se pokazuje i dalje nemoćna da spriječi kapitalsku raskalašnost, besprimjernost i licemjernost. Ili, potvrđuje se teza o personalno-oligarhijski nomenklaturskoj strukturi države, čime se njene funkcije konačno ogoljuju, i u nedogled omogućuju krivolinijsko vulgarno kretanje kapitalizma, bez obzira na terminološka sistemaska određenja i (kon)temporalnost dvokolosiječne naizmjeničnosti.

(IV) *Nesvjesni scenario, nesvjesni/konfuzni, lutajući scenario – ne zna se o čemu se radi, tumara se u mraku i očekuje čudo*, najviše plaši. U slučaju realnosti postojanja i ovakvog scenarija, a bojazan je donekle opravdana s obzirom na to da nema sigurnih naznaka da je recesija/kriza blizu svog kraja, bar ne u godinu-dvije dana, slijedi logično pitanje da li su poduzete mjere dovoljne da obezbijede oporavak, ili su konfuzija, lutanje, traganje, imitiranje, ipak prisutni, neizvjesnost se prolongirala, posljedice nesamjerljive. Spekulacije ove vrste su moguće zbog toga što je prosto ne-

vjerovatno da se u uslovima takvog stepena inženjerske sofisticiranosti i razvijenosti ekonomske nauke, u kojima se ona *de facto* nalazi (*l'art pour l'art* posebno), križa nije mogla predvidjeti i osujetiti. Praksa se odvojila od teorije, teorija se razdvojila od prakse, što je ogromni propust i neuspjeh ekonomske nauke. Konfuzija u praksi, konfuzija u ekonomskoj nauci (traganje za alternativom neoklasičnoj ortodoksiji), ili obrnuto normalno poslediraju kriznim situacijama. No, još više plaši što se izlazak iz krize pretežno ohrabruje na osnovu malih pozitivnih signala, a ne na bazi vjerodostojnih dokaza o adekvatnosti poduzetih mjera i cjelovite strategije na (inter) nacionalnom planu. Štaviše, otvoreno pitanje je šta poslije, i dokle? U dugoročnom kontekstu, ostaje nada da će nesvjesni scenario biti minimiziran, da će se konfuzija prenebregnuti pravovremenim reakcijama u smislu eliminacije mogućnosti izbijanja depresionih pošasti. Ekonomska nauka mora preuzeti i takvo breme budućnosti, bar sa stanovišta forekastiranja i blagovremenog upozoravanja, a na administraciji je da preventivno i adekvatno reaguje. Međutim, *priroda ispoljavanja načina života, ma kakav bio i zvao se, neodvojiva je i od nesvjesnih, slučajnih, periodično erupтивnih događaja*, i nijesmo sigurni da se oni mogu uvijek sa preciznošću predvidjeti, time i eliminisati.

(V) *Svjesni, neizvjesni scenario – manipuliše se i sakriva priroda krize*, dijeli zajedničku karakteristiku sa prethodnim scenarijem u *neizvjesnosti*, ali sa distinkcijom da je proizvod svjesne djelatnosti u cilju, ne samo ostvarivanja ogromnih zarada privilegovanog sloja već i stvaranja posebne atmosfere u društvu, kako bi se ono mobilisalo u drugom pravcu u odnosu na naturalnost društvenih kretanja. U ovom kontekstu potencira se i dilema da li se značajne istorijske promjene mogu vezivati za slučajnu pojavu novih, harizmatičnih, nacionalnih ili svjetskih ličnosti i/ili lidera, ili je i to proizvod svjesne akcije odgovarajuće društvene elite, koja manipulativno upravlja i događajima i ljudima, nacionalnom i svjetskom istorijom. Ne upuštamo se dalje u misaone cirkulacije skeptičnog porijekla, jer izlaze iz okvira ne samo istraživačkog već i esejskog pristupa, ali je smisleno ipak nagovijestiti da dvadeset prvi vijek neće biti imun ni na takve fantazmagorične poduhvate/scenarije.

(VI) *Militarni, (ne)izvjesni scenario – zna se o čemu se radi, takvi su i alati*, je više-vjekovni kontinuitet društava i epoha. Pitanje je samo da li se pridržava granica uobičajenog – (ekstra)profiti u vojnoj industriji – ili eskalira u proizvodnju regionalnih (od 1945. godine do danas, navodno, prema neprovjerenim izvorima, samo 15 dana nije bilo ratnih žarišta) ili ratova širih razmera. Konstantno je u funkciji njegovanja agregatne tražnje od strane fiskusa, čime doprinosi stopama ekonomskog rasta i zaposlenosti. Opet ukazujemo na svojevrzni paradoks. Naime, militarni kejnzijizam je prisutan u kontinuitetu od samog nastanka, bez obzira na neoliberalni period, jer se nijedna značajna supersila/država (pošto nijesu sve supersile, ali učestvuju u trci za naoružanjem i tržištima oružjem), u sprezi sa multinacionalnim korporacijama, ne odriče svoje pozicije. S druge strane, militarni sektor je odličan amortizer

ekonomskih poremećaja u recesionim uslovima i generator *tehnoloških boom-ova*, s obzirom na to da je država najveći naručilac.

Pretpostavljamo da se sadašnja kriza neće rješavati i ozbiljnijom proizvodnjom ratova, odnosno da se izlaz nalazi u mirnodopskoj sferi. Takva je projekcija i za čitav vijek – borba za preimućstvo i profite na eksternom, i ekonomski rast i profite, naravno, na nacionalnom planu. Drugi subscenarij u okviru ovog upućuje na civilizacijski krah, premda je još uvijek u igri mogućnost regionalnih nuklearnih ratova. Ukoliko se i ta alternativa sveopštem nuklearnom ratu odradi, svijet će se periodično sučeljavati sa tehnološkim igrama te vrste. NATO-bombardovanje Jugoslavije je takođe bilo presedan, pa stoga nije isključeno da se i regionalni nuklearni ratovi vode, ukoliko se svjetski terorizam razbukta do tih razmjera da se ne može drugačije sputavati. Ili, što je empirijski dokazano, ukoliko i kada se geopolitički i geoekonomski interesi vodećih sila (trenutno još uvijek i najviše američkih) ne poklapaju sa postojanjem i interesima manjih zemalja, koje ne pristaju na satelitsku poziciju. No, alibi će se uvijek naći za pokretanje vojnih akcija. Pitanje je da li će se rješavati agresivno ili mukotrpnim i strpljivim pregovorima, što bi trebalo da bude orijentacija svjetskih moćnika. Kao izlaz za akutne ekonomske probleme (pa i političke nevolje, afere, skandale), militarni scenario ostaje uvijek na raspolaganju administracijama.

Epilog: Suvišno je napomenuti da je ključna klackalica na relaciji prva dva scenarija, da su sporedni scenariji svakako, manje ili više, prisutni upravo u oba glavna. Dejstvujući svijet, razvijeni prvenstveno, imaće još neko vrijeme svoju inerciju, optovanje na višem ili nižem kvantitativnom i kvalitativnom nivou. Vrijeme supstancijalnih promjena svakako dolazi upravo u smislu otvorenih dilema na nacionalnoj, supranacionalnoj, integracijskoj i globalnoj razmjeri.

Time smo okončali, ili nam se bar tako čini, pokušaj (sve ostalo bi bilo pretjerano ambiciozno i nedovoljno ozbiljno) razmatranja postojeće situacije na opštem sistemskom planu i simulacije mogućih scenarija budućeg globalnog funkcionisanja. Evidentno je, što je bilo i za očekivati, da je ostalo otvoreno mnogo pitanja i dilema (premda ne i epicentralna: čovjek/rad vs kapital sa stanovišta inicijalnog uzročnika) s obzirom na to da je posredovanje analitičko-sintetičkih refleksija egzistencije tekućeg i budućeg života bilo moguće jedino sa komentatorski (ne)lagodne pozicije objektivnog, u kontekstu *pounutrenja spoljašnjosti (sic!)*, recenzenta.

6. 3. TREĆI OKVIR – CRNA GORA

Crna Gora je sa stanovništa mnoštva pojava kriterija (geografskih, političkih, ekonomskih, populacijskih) definisana kao *mikrodržava*, mada je dati atribut i posljedica pravovaljane strategijske odluke da je riječ o mikrodržavi, a ne o maloj ili već nekoj drugoj veličini, multietničkoj i multikonfesionalnoj građanskoj u konstitucionalnom određenju, državi.

U geopolitičkom i geoekonomskom kontekstu čini se da Crna Gora nema ozbiljniji prostor za manipulisanje sopstvenom perspektivom, s obzirom na izvjesnost

prirodne konfiguracije, historijski kontinuitet, kao god i na ispoljenu autonomnost u samoidentifikaciji državnosti.

Nesporno je, otuda, da je država, na raskrsnici odluke u kom pravcu dalje sa aspekta vlastite fizionomije – evropeizirani razvoj i pripadništvo ili poreski kompanijski raj (*londry* svjetskog kapitala), uz procesualnu eliminaciju tribalističko-nepotističke društvene strukture, imanentne zemljama u regionu, izabrala prvotnu kombinaciju, sa velikim šansama da u dogledno vrijeme postane članica Evropske unije, imajući u vidu poodmaklost u procesu približavanja. Dakle, posve je izvjesno da su vladajuća filozofija/strategija, kao i realizacije iste, uveliko na evropskom putu – kandidatura za članstvo, evro je odavno uveden (jedna od strateški važnih ideja), tranzicione reforme privode se kraju. Toliko o manifestacionom, u kojem je, naturalno, poprilično i supstancijalnog.

Međutim, Crna Gora je, slično još nekim državama regiona, bremenita heterogenostima koje remete normalno funkcionisanje crnogorskog društva i ekonomije. Premda se može predstaviti i kao prednost, osobito u savremenom, globalnom, multikulturalnom značenju, utisak je, ipak, da multietničnost i multikonfesionalnost, u tekućoj fazi razvoja, više djeluju centrifugalno, u odnosu na normalnu očekivanost centripetalnosti datih karakteristika, kao u nekim drugim razvijenim sredinama i državama. Potonje je posebno izraženo u vremenima oskudice kapitala kao faktora posredstvom kojeg se peglaju emocije koje podrazumijevaju neujednačenost, neravnomjernost, nezadovoljstvo i nestrpljenje populacije, pa čak i biznisa. Pored navedenih raznolikosti, posebno je podjela na sjever i jug, opterećena značajnim regionalnim razvojnim nejednakostima, sa narastajućim problemima u budućnosti, u odsustvu adekvatne regionalne politike razvoja.

Sa aspekta ročnosti, odnosno konekcije sa tekstom koji je prethodio posljednjem okviru, crnogorsko društvo i ekonomija ne mogu da izbjegnu pluriscenarijske neizvjesnosti u vezi sa aktuelnom globalnom kriznom situacijom, kontinualnosti vs diskontinualnosti sa egzistentnim sistemskim prospekcijama i/ili evolutivnim promjenama. Nemamo namjeru da ponavljamo dileme i viđenja raspleta postojeće globalne krize, niti potrebu njihove dalje eksplikacije, ali je neizbježno ukazati na osjetljivost odgovarajuće nomenklaturne reakcije na dato stanje, na potrebu smanjivanja preliivanja eksternih negativnih efekata, kao i amortizovanje internih ekonomskih šokova, kako bi se u kratkom roku i prelazu u srednje i duge rokove, obezbijedile pretpostavke za koliko-toliko normalno funkcionisanje crnogorske ekonomije.

Izazov koji želimo da uputimo crnogorskoj sistemskoj administraciji svodi se na mogućnost kreacije društvenog okvira koji bi se temeljio na državi blagostanja i istovremeno poreski rasterećenom društvu, time i biznisu. Dakle, mikrodržava ima jedinstvenu šansu da fiskalnom, osobito poreskim dijelom te politike, pokaže da je moguće obezbijediti blagostanje građanima na visokom nivou efikasnosti biznisa, ali tako da država preuzme brigu o blagostanju, a ne da se isto prepusti filantropiji ili nerealnoj zajednici solidarnosti (iluzorna/utopijski je i jedno i drugo na sebičnom

nivou svijesti individue, tj. depresiranoj komunitarnoj svijesti u periodu nastajanja tržišne ekonomije). Paradoksalno možda zvuči da jeftina država može da funkcioniše na opšte zadovoljstvo populacije, ali smo mišljenja da bi mikrodržava upravo takvu mogućnost trebalo da razmotri i obezbijedi realizaciju iste, i time se potvrdi.

U strategijskom određenju, prepoznatom u evropskoj orijentaciji, za očekivati je da se ekonomija i čitav društveni sistemski okvir, bez odlaganja, pripreme za implementaciju evropskih operabilnih pravila, dakle, ne čekajući samo učlanjenje, kako bi se eventualni vakuumski (stare institucije se gase, nove nijesu zaživjele) šok prelaska na nova institucionalna i druga rješenja izbjegao, ublažio, prenebregao. Time bi se povećala efikasnost ekonomije tokom procesa približavanja, a još više nakon učlanjenja u Evropsku uniju.

Ključni faktor na kojem je neophodno koncipirati rast i razvoj crnogorske ekonomije je upravo *ljudski činilac*. S obzirom na (malo)brojnost populacije, buduću otvorenost u evropskom i širem kontekstu, dakle, i realne opasnosti ozbiljne emigracije najkvalitetnijeg sloja stanovništva, prijeko potrebno je, u edukativno-kvalifikacijskom smislu, kreirati dugoročnu strategiju obrazovanja i zadržavanja stručnjaka u zemlji. U protivnom, prijeti scenario mediokritetizacije društva u svakom pogledu – počev od tražnje za visokokvalifikovanim kadrovima nadolazeće tehnološke ere, preko nosioca rutinskih biznis i administrativnih poslova na tehnološki odgovarajućem nivou, do nivoa funkcionalne (ne)pismenosti, čime se gubi smisao članstva u društvu razvijenih evropskih ekonomija, i društvo svodi na unikatnu servisnu zajednicu tipa pojedinih ostrvskih turističkih odredišta. Stoga je svrsishodno koncipirati visokoškolske i srednjoškolske nivoe obrazovanja u skladu sa očekivanim prilagođavanjima poslovanja na globalno-informatičkom i evrointegracionom kolosijeku, zatim jasne politike čuvanja kadrova obezbjeđivanjem platežnog i stambenog prostora (povoljnim kreditiranjem, državnim stanovima, *etc*), i na kraju, ili prvo, selekcijom najtalentovanijih 200-300 srednjoškolaca i studenata i njihovim slanjem na najkvalitetnije univerzitete u svijetu, sa obavezom vraćanja i zaposlenja u primjerenom roku. Ljudski faktor će biti pretpostavka rasta i razvoja u čitavom svijetu (iako su poznate naizmjenične pozicije rada i kapitala, u smislu da se u pojedinim fazama kapital više oslanja na iskorišćavanje humanog kapitala, a u sljedećim na samom kapitalu, mada je posebno teorijsko pitanje unutrašnje distinkcije proizvodnih faktora, pa čak i u ortodoksnoj ekonomiji, o heterodoksnoj da i ne govorimo).

Investicije su svakako najosjetljiviji dio rasta i funkcionisanja i u crnogorskoj ekonomiji. Pored neizbježnih infrastrukturnih projekata o kojima, na ovaj ili onaj način, brine država (finansiranjem, zaduživanjem, koncesijama), privatne investicije se moraju podsticati u pravcu restrukturiranja ka izvozno orijentisanoj ekonomiji. Otuda je preporučljivo da se obezbijedi, adekvatnim instrumentima, *entry* multinacionalnih kompanija, koje bi svojim prisustvom dale ogroman podstrek razvoju kooperantske privrede. Mala i srednja preduzeća bi trebalo posebno njegovati raznovrsnim setom mjera na području fiskalne politike i politike zapošljavanja.

S obzirom na poznatu činjenicu da je crnogorska ekonomija prilično oslonjena na osnovni kompetitivni razvojni faktor očitovan u *turizmu*, cjelishodno je ukazati na izazove koji predstoje turističkoj privredi. Pored uobičajenih potreba neprestanog podizanja kvaliteta usluge u infrastrukturnom i smještajno-kapacitetnom smislu, zatim usluge samog ljudskog faktora, širenja ponude vanpansionske potrošnje, mišljenja smo da su dvije osnovne pretpostavke održavanja i/ili rasta učešća turizma u ukupnoj crnogorskoj ekonomiji – *čistoća mora i morske obale i cjenovni nivo usluge*. Naime, u uslovima eliminacije šengenskih prepreka, postepenog rasta životnog standarda stanovništva u okruženju (osobito po izlasku iz krize), snažne konkurencije u regionu (Hrvatska, Grčka, Bugarska, Turska i Albanija u ozbiljnom naraštaju), turizam u Crnoj Gori ne može više inercijalno da funkcioniše, već je neophodno, odgovarajućom strategijom na području kvaliteta mora i konkurentnim cijenama, obezbijediti kontinuitet vitalnosti turizma u ukupnosti crnogorske privrede. Pored toga, sezonski/masovni karakter mora se prenebreći rastom značaja zimskog, kongresnog, zdravstvenog i elitnog turizma. U strukturnom smislu, naredna oblast privrede koja je u funkciji turizma je poljoprivreda, naročito stočarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo, čime bi se osigurali povoljni inputi u okviru ukupne cjenovne konkurentnosti.

I konačno, krucijalna kondicija razvoja crnogorskog društva i ekonomije očituje se i u jeftinoj, efikasnoj, transparentnoj, konfidencijalnoj, raspoloživoj i pametnoj administraciji, koja bi u kontinuitetu, bez obzira na samosmjenjivost, obezbjeđivala strategijsku održivost ekonomije, time i društva.

Memento: Crna Gora je uvijek sama, u mjeri u kojoj je svjesna, ili nije te činjenice. Obrnuto, Crna Gora nije sama u mjeri kojoj to želi, i osobito ne želi. Saobrazno eksternim, geopolitičkim i geoekonomskim predispozicijama, i internim političkim i ekonomskim pozicijama, veoma je kompleksno voditi adekvatnu državnu *cost-benefit* politiku, ali u tome se i očituje imperativ nomenklaturnog opstajanja kao arhifacijalnog izraza pojedinca da se udružuje u državu i iskazuje vlastito povjerenje.

LITERATURA

- [1] Acemoglu, Daron: The Crisis of 2008: Structural Lessons for and from Economics. Policy Insight No. 28 January, 2009.
- [2] Akerlof, George, A. Shiller, Robert J.: *Animal Spirits. How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism*, Princeton: Princeton University Press, 2009.
- [3] Atesoglu, H. S.: „Defence spending and investment in the United States”. *Journal of Post Keynesian Economics*; 27(1), pp. 163-169, 2004.
- [4] Atesoglu, H. S.: *Defense spending promotes aggregate output in the United States—Evidence from cointegration analysis*, Defence and Peace Economics; 13(1), pp. 55-60, 2002.
- [5] Belke, Ansgar, Close, Jens.: *(How) Do the ECB and the Fed React to Financial Market Uncertainty?*, The Taylor Rule in Times of Crisis, discussion papers 972, DIW Berlin. 2010.

- [6] Boettke, Peter: *Post Keynesianism Does NOT Explain This Crisis!*, Oct. 12, <http://austrianeconomists.typepad.com/weblog/2008/10/post-keynesiani.html>, 2008.
- [7] Bordo, Michael, Eichengreen Barry, Klingebiel Daniela, Martinez-Peria Maria Soledad: *Is this crisis problem growing more severe?*, *Economic Policy*, 32 (april), pp 51-73, 2001.
- [8] Callon, Michael: „What Does it Mean to Say that Economics is Performative?“, in: MacKenzie, D., Muniesa, F., and Siu, L. (eds): *Do Economists Make Markets? On the Performativity of Economics*, Princeton: Princeton University Press. 2007.
- [9] Chick, Victoria: *Could the crisis at Northern Rock have been predicted? An evolutionary approach*, *Contributions to Political Economy*, vol. 27, pp. 115–24, 2008.
- [10] Colander, D., Föllmer, H., Hass, A., Goldberg, M., Juselius, K., Kirman, A., Lux, T. and Sloth, B.: *The Financial Crisis and the Systemic Failure of Academic Economics*, 2008. mimeo, available at http://www.debtdeflation.com/blogs/wp-content/uploads/papers/Dahlem_Report_EconCrisis_021809.pdf [date last accessed 1 June 2009].
- [11] Davidson, Paul: „If Markets are Efficient, Why Have There Been So Many International Financial Market Crises Since the 1970?“, in: *What Global Economic Crisis*, (ed. by Philipp Arestis, Michelle Badeley, John McCombie), Palgrave, pp. 12-33, 2001.
- [12] Dow, Sheila: *Mainstream Methodology*, *Financial Markets and Global Political Economy*, *Contributions to Political Economy*, 27, pp. 13–29, 2008.
- [13] Evans, Paul: *US Stylized Facts and their Implications for Growth Theory*, mimeo, Ohio State University, 2000.
- [14] Ferri, Pierro and Minsky, Hyman. P.: *Market Processes and Thwarting Systems*, *Structural Change and Economic Dynamics*, 3, pp. 79–91, 1992.
- [15] Gordon, Robert, J.: *Is Modern Macro or 1978-era Macro More Relevant to the Understanding of the Current Economic Crisis?*, *International Collquium on the History of Economic Thought*, Sao Paulo, Brazil, August 3. 2009.
- [16] Hall, John, Ludwig, Udo: *Neo-liberalism, the Changing German Labor Market, and Income Distribution, An Institutional and Post Keynesian Analysis*, Annual meetings of the Association for Evolutionary Economics, Atlanta, January 2010.
- [17] Hicks, John: *Causality in Economics*, New York: Basic Books, Inc. 1981.
- [18] Hodgson, Geoffrey, M.: *The great crash of 2008 and the reform of economics*, *Cambridge Journal of Economics*, 33, pp. 1205–1221, 2009.
- [19] Hutchison, Terence W.: *The Politics and Philosophy of Economics, Marxians, Keynesians and Austrians*, Oxford: Basil Blackwell, 1981.
- [20] Josifidis, Kosta: *Ekonomija: nauka ili metafizika – nekoliko metodoloških poruka*, Novi Sad: Futura publikacije, 2007.
- [21] Josifidis, Kosta, Lošonc, Alpar: *Neoliberalizam: sudbina ili izbor*, Novi Sad: Graphic, 2007.
- [22] Josifidis, Kosta, Lošonc, Alpar, Supić, Novica: *Eseji o državi blagostanja*, Novi Sad: Futura publikacije, 2009.
- [23] Josifidis, Kosta: *Razmišljanja o postojećem i budućem – uvodno saopštenje*, Miločerski razvojni forum, Savez ekonomista Crne Gore. Dostupno na: <http://www.secg.co.me/download.php?folder=TWl5b8SNZXJza2kgcmF6dm9qbmkGZm9ydW0gMjAwOQ>, 2009.
- [24] Keynes, John Maynard: *Collected Writings*, 1973, vol. 14, ed. D. Moggridge, London, Macmillan and Cambridge University, pp. 296-300, 1973.
- [25] Klaus, Vaclav: *Czech President: Neosocialism Threatens Europe*. *The Brussels Journal*, <http://www.brusselsjournal.com/node/4070>, Aug. 28. 2009.

- [26] Koeinig, F. Evan, Dolmas, Jim: *Monetary Policy in a Zero-Rate Interest Rate*, Federal Reserve Banks of Dallas, 2003.
- [27] Krugman, Paul: *The Great Recession versus the Great Depression*, Conscience of a Liberal, 20 March 2009.
- [28] Lawson, Tony: *The current economic crisis: its nature and the course of academic economics*, Cambridge Journal of Economics, 33, pp. 759–777, 2009.
- [29] Leijonhufvud, Axel: *Out of the corridor: Keynes and the crisis*, Cambridge Journal of Economics, 33, pp. 741–757.
- [30] Mandel, Michael J.: *The coming Internet depression*, New York: Basic Books, 2000.
- [31] Minsky, Hyman, P.: *The Financial Instability Hypothesis*, Working paper No. 74, The Jerome Levy Economics Institute of Bard College, New York, 1992 and published in: Arestis, P. and Sawyer, M. (eds): *Handbook of Radical Political Economy*, Aldershot: Edward Elgar, 1993.
- [32] Moris Obstfeld, Kenneth Rogoff: *The Global Imbalances and the Financial Crisis: Products of Common Causes*, paper prepared for the Federal Reserve Bank of San Francisco Asia Economic Policy Conference, Santa Barbara, CA, October 18–20, 2009.
- [33] O'Hara Phillip Anthony: *After Neoliberalism: A Social Structure of Accumulation or Mode of Regulation for Global or Regional Performance?*, Annual meetings of the Association for Evolutionary Economics, Atlanta, January, 2010.
- [34] O'Hara Phillip Anthony: *Political Economy Governance Lessons from the Global Subprime Crisis and Recession*, Annual meetings of the Association for Evolutionary Economics, Atlanta, January, 2010.
- [35] Orhangazi, Ozgu: *Financialization and the US Economy*, Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA: Edward-Elgar Publications, 2008.
- [36] Oulton, Nicholas, Rincon-Aznar, Ana: *Rates of Return and Alternative Measures of Capital Input for 14 Countries*, paper presented to Eu klems Final Conference, Gröningen, June 2008.
- [37] Pagano, Ugo, Rossi, Maria Alessandra: *The Crash of the Knowledge Economy*, Cambridge Journal of Economics, 33 pp. 665–683, doi: 10.1093/cje/bep 033, 2009.
- [38] Palley, Thomas: *Financialization: What it is and Why it Matters*, in: Hein, E., Niechoj, T., Spahn, P., and Truger, A., (eds.) *Finance-led Capitalism? Macroeconomic Effects of Changes in the Financial Sector*, Metropolis-Verlag, Marburg, Germany, 2008.
- [39] Palley, Thomas: *A Theory of Minsky Super-Cycles and Financial Crises*, Working paper 5, IMK, Macroeconomic Policy Institute, 2009.
- [40] Posner, Richard A.: *The Failure of Capitalism. The Crisis of '08 and the Descent Into Depression*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009.
- [41] Samuelson, Paul: *Don't Expect Recovery Before 2012*, New Perspectives Quarterly, Vol. 26. No. 3, 2009.
- [42] Tevlin, Stacey, Whelan, Karl: *Explaining the investment boom of the 1990s*, Finance and Economics Discussion Series n° 2000-11, Federal Reserve System, <http://econpapers.hhs.se/paper/fipfedgfe/2000-11.htm>, 2000.
- [43] Toporowski, Jan.: *Theories of Financial Disturbance, An Examination of Critical Theories of Finance from Adam Smith to the Present Day*, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar, 2005.
- [44] Vade, Robert: *From Global Imbalances to Global Reorganisations*, Cambridge Journal of Economics, 33 pp. 539,562, doi: 10.1093/cje/bep 032, 2009.
- [45] Vasudevan Ramaa: *Dollar Hegemony, Financialization, and the Credit Crisis*, Review of Radical Political Economics, 41, pp.; 291, doi: 10.1177/048661349335044, 2009.

